

UOT 82.091

Rafael HUSEYNOV

Akademik

rafaelhuseyn@yahoo.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ "XƏMSƏ" Sİ VƏ DANTE ALİGYERİ "İLƏHİ KOMEDİYA" SINDA İLƏHİ VƏ TARİXİ QATIN ARXASINDAKI GERÇƏK HƏYAT VƏ İNSAN

Açar sözlər: *Xəmsə, İlahi komediya, İntibah, dahilərin bənzərliyi, Nizami məktəbi, Dante təsirləri, cəmiyyət və insan*

Key words: *Hamsa, Divine Comedy, Renaissance, resemblance of geniuses, Nizami school, Dante's influences, society and man*

Ключевые слова: *Хамса, Божественная комедия, Ренессанс, сходство гениев, школа Низами, влияния Данте, общество и человек*

Giriş

Zahirən nə qədər mücərrəd və zamansız görünsə də, əslində hər əsərdə mütləq konkret tarixi dövr, yazıldığı çağın mühiti var. Bəzən bu, üzdən dərhal sezilməyəcək qədər gizli və dərinə ola bilər. Ancaq dil və üslubundan tutmuş həmin əsərdə yer alan müəyyən tarixi cizgilərə qədər çox təfərrüatlara nüfuz etdikcə, eləcə də qələm sahibinin məqsədli şəkildə açıq bəyan etmədiyi, şifrəli sətirlərinin pərdəsi arxasında saxladığı bir çox məqamların mahiyyətinə endikcə həmin ədəbi parçalarda gerçək tarixi görmək mümkünləşir.

Klassik incilərə əbədiyyət və daimi müasirlik bağışlayan da ilk növbədə onların məhz bu məziyyətidir. Səbəbsiz deyil ki, bir sıra təzkiyəçilər də, onların ardınca müxtəlif ölkələrdən olan fərqli zamanların araşdırıcıları da uzaq keçmişlərdə qalan hadisələrdən və şəxsiyyətlərdən yazan, sanki əski tarixi təsvir edən "Xəmsə"ni Nizami zəmanəsinin aynası kimi dəyərləndirmiş (Bertels, 1962: 436-449), eyni şəkildə də "İlahi komediya" alimlər tərəfindən "orta əsrlər Avropasının ensiklopediyası" (Dante, 1899: 12; Ağayev, 1973: 11) adlandırılmışdır.

Bir sıra başqa xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də yaradıcılıqlarının bu üstünlüyü Nizaminin müsəlman Şərfinin, Dantenin Avropa intibahının aparıcı simaları sırasında yer almalarına imkan yaratmışdır (Dante, 1899: 311; Dobroklonskiy, 1939: 234).

Saraya bağlılıq labüd siyasi asılılıq deməkdir. Nizami heç vaxt sarayla bağlanmadı və hətta hansısa hökmdarın sifarişi ilə məsnəvi yazanda, həmin əsərin əvvəlində o padşahı tərənnüm edəndə də sərbəst idi və öz siyasi mövqeyini ortaya qoya bildirdi (Bertels, 1960: 438). Nizaminin "Xəmsə" müqəddimələrində Allah və Peyğəmbər vəsfinə həsr etdiyi parçalarda bəyan etdikləri sözün üst qatıyla göylərə yönəlsə də, misralarının tək, sözünün dərinədəki layları ilə Yerə ünvanlanmışdı.

Mütəfəkkir şairin nizamlı, ahəngdar, haqqın, bərabərliyin hakim olduğu cəmiyyət quruculuğu haqqında düşüncələri yalnız müasiri olan hökmdarların bilavasitə adlarını çəkərək təhlil və tənqid etməsiylə bitmir.

Nizami özündən əsrlər öncə yaşamış Sasani hökmdarları haqqında yazaraq ədalətə, dürüst idarəçiliyə səsləyəndə də keçmişdəki artıq ölmüş hökmdarlara yox, müasiri olan, taxtda oturan diri padşahlara müraciət edirdi.

Eyni düşüncə və yanaşma tərzini və tipini Dantedə müşahidə edirik. "Cəhənnəm"də

siyasi xatirələr üstünlük təşkil edir, “Əraf”da siyasət və fəlsəfə qovuşur.

Hakimiyyətin Danteyə qarşı sərt mövqeyi, təqibləri guya din təəssübkeşliyi kimi təqdim edilsə də, əslində qisas idi, şairin siyasi hədəfləri dəqiq nişan almasının və yuxarılarda onun yazdıqlarını oxuyanların hər şeyi elə olduğu kimi anlamalarının nəticəsi idi (Belza, 1989: 62; Petrov, 1905: VIII).

Dantenin əsərini möhtəşəm qotik kilsə ilə müqayisə edənlər o memarlıq abidəsində hər detalda ümumi mənzərənin göründüyü kimi, “İlahi komediya”nın hər parçasında da bütöv tarixi kəsimin əks olunduğunu təsdiqləmişlər (İlyuşkin, 1989: 145).

1. Dahilərin bənzərliyi və Nizami–Dante yaxınlığı

Müxtəlif zamanlarda, ayrı-ayrı coğrafiyalarda yaşamalarına, fərqli dillərdə yazıb-yaratmalarına baxmayaraq, dahi şəxsiyyətlərin həm taleləri, həm mirasları arasında heyrətli üst-üstə düşmələr və səsləşmələr daim müşahidə edilir.

Əlbəttə ki, bunun ilk və əsas səbəbi elə dahilikdir. Çünki hansı xalqa mənsubluğundan asılı olmayaraq, dahilər yaratdıkları ilə bəşərin övladına çevrilir, hansı dövrdə ömür sürmələrindən asılı olmayaraq zamansızlaşır, bütün yeni nəsillərlə müasir olmağı bacarırlar.

Əgər onlar söz, düşüncə adamıdırlarsa, əsərləri çox dillərə tərcümə edilərək hər xalqla danışmağa qadir olur.

Bu xoşbəxtlik azərbaycanlı dahi Nizami Gəncəviyə (1141–1209) də, italyalı dahi Dante Aligyeriyə də nəsib olub (1266–1321). Onların da həm ömür yollarını, həm həyat fəlsəfələrini, həm də ədəbi irslərini araşdırarkən bir çox paralellərə, kəsişmə nöqtələrinə rast gəlirik.

Dahilərə xas miqyaslı baxış, insan və dünya haqqında ən dərin qatlara enərək incə təhlillər aparmaq həm ona, həm buna xasdır. Lakin hər iki klassikin yaradıcılığında diqqəti çəkən xüsusiyyətlərindən biri onların uzaq sabahlara hesablanmış kamil insan və cəmiyyət modelləri qurmaları, gələcək həyatın, cəmiyyətin və insanların daha dürüst, daha mütənasib, mənəviyyətca daha saf və zəngin olmaları üçün düsturlar müəyyənləşdirmələri, yollar göstərmələridir.

Təsadüfi deyil ki, Nizaminin də, Dantenin də qələm bəhrələri əsrlərcə yalnız dəyərli ədəbi nümunələr kimi sevilmiş, həm də onlardan örnək götürülmüş, süjetləri, ideyaları, üslubları, ifadə tərzləri ardıcılıklarının saysız bənzətmələrini, cavablarını doğurmuşdur.

XIII əsrdən, farsdilli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvidən (1253–1325) başlayaraq dövrümüzə qədər Nizami “Xəmsə”sinə yüzlərlə cavab-məsnəvilər yazılmış, gəncəli müdrikdən saçan işığın şüası müxtəlif xalqların ən görkəmli şair və yazıçılarının əsərlərində güzgüdəki kimi əks olunmuşdur (Əliyev, 1985: 13-25). Bu təsirlənmələr elə sistemli səciyyə daşımışdır ki, “Nizami məktəbi” deyilən bir anlayış da meydana gəlmişdir (Əliyev, 1985: 3).

Eyni ədəbi hadisənin Dante ilə əlaqədar, xüsusilə onun “İlahi komediya”sı ətrafında baş verdiyini də ədəbiyyat tarixi göstərməkdədir. Burada da təsir, Nizamidə olduğu kimi, yalnız milli ədəbiyyatla məhdudlaşmır, getdikcə daha geniş sahilləri əhatələyir və tədricən dünya ədəbiyyatının fenomenlərindən biri kimi qavranılmağa başlayır (Serkov, 1989: 18).

Dantenin rus ədəbiyyatına təsirləri ilə bağlı V. Dançenkonun müşahidələri elə bircə xarici ölkə ədəbiyyatı timsalında həmin təsirin nə qədər dərinlərə işlədiyini əyan edir: “Dante heç də öz dövrünün sakit müşahidəçisi və salnaməçisi deyil, həmin zamanın hadisələrinin qızgın və təəssübkeş iştirakçısı olmuşdur. Rus ədəbiyyatı üçün Dantenin fəal düşüncə və fəaliyyət göstərən şəxsiyyət haqqında ideyası, Dantenin biganələri, laqeydləri ittiham etməsi həmişə rus ədəbiyyatı üçün yüksək dəyər kəsb etmişdir” (Dançenko, 1973: 5).

Bu mülahizənin ardınca isə həmin müəllif rus ədəbiyyatında Dantedən bəhrələndir.

mələrin XVIII–XX əsrlər arsındakı əlvan palitrasını cızır (Dançenko, 1973: 5-25).

Nizami və Dante oxşarlıqları məsələsindən bəhs edərkən dil amili ilə bağlı da bəzi təfərrüatlara varmağın yeri var.

Nizami Gəncəvinin bizə bəlli olan poetik irsi farscadır və o dövrdə bu dil Yaxın və Orta Şərqdə orta poeziya dili idi.

Nizami poemalarını ana dilində də yazsa bilərdi, baxmayaraq ki, Azərbaycan türkcəsi XII yüzildə hələ əruzla yetərincə uyğunlaşmamışdı. Amma Nizaminin müstəsna ustalığını nəzərə alaraq təsdiqləyə bilərik ki, əgər məsnəvilərini türkcə də qələmə alsaydı, hansı gücün sahibi olduğunu göstərə biləcəkdə (Həmişə farsca yazıb-yaratmış Şəhriyarın ana dilində yazmağa başlayarkən göstərdiyi hünər bu fikrimizə tutalğa, dayaq ola bilər).

Lakin şairi həm də bu əsərlərin böyük bir coğrafiyada yayılması maraqlandırır və özünün bir şikayətli beyti işarə edir ki, Nizami bu halda arzulanılan müvəffəqiyyətin əldə edilə biləcəyinə ilk növbədə mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq inamsız yanaşmır:

(Kolliyyate-Nezami, 1390: 436)

ترکی ام را در این حبش نخرند
لاجرم دوغای (دوغ اب) خوش نخورند

*Bu həbəşdə (qaranlıq mühitdə) türkcəmi alan, ona qiymət qoyan yoxdur,
Neyləməli ki, şirin dovğamı yemək istəmərlər* (Nizami, 1983: 44).

Hələ 1896-cı ildə işıq üzü görən monoqrafiyasında (rusca tərcüməsi 1905-ci ildə buraxılıb) C.Skartazzini (1837–1901) Dantenin şöhrəti haqqında belə yazırdı: “Dantenin görməyi çox arzuladığı şöhrətli günlər onun ölümündən sonra gəldi və bütün gözləntiləri də üstələdi. Sağlığında ona şöhrəti doyunca dadmaq qismət olmadı. Yanındakı çılgın pərəstişkarları ilə yanaşı həm ədəbi, həm siyasi düşmənləri də az deyildi. Şairin həm müasiri olan, həm də sonrakı peşəkar alimlər fərz etmişlər ki, əgər o, poemasını alimlərin dilində, yəni latınca yazsaydı, əsərə maraq çox olardı. Lakin italyanca yazılmış “İlahi komediya” çoxlarına ciddi diqqətə layiq olmayan əsər kimi gəlirdi” (Skartaççini, 1905: 171).

Olsun ki, türkcəyə XII yüzildə özünün təsvir etdiyi münasibətin olduğu çağlarda Nizami də “Xəmsə”sini, ya beş poemasından hansını, ya hansılarına türkcə yazsaydı, o da qısa bir zamanda elə sağlığında da, vəfatından az sonra da belə populyarlığı və şöhrəti qazanmazdı.

Ancaq hər halda həmin əsərlər yazılmış olsaydı, görün o cür dahinin qələmində cilalanmağa başlayan şeir dilimizin tərəqqisinə nə qədər qüvvətli təsir göstərərdi, dilimizin ölməz abidələrindən biri kimi qat-qat artıq sevgi və ehtiram doğurardı.

Onsuz da istənilən şöhrət əgər sən ona layiqsənsə gec-tez gəlib səni tapır, necə ki, “İlahi komediya”nı tapdı (Djiveleqov, 1933: 171-172).

2. “Xəmsə” müqəddimələrindəki Allah tərənnümünün insana yönələn tərəfi

Nizaminin “Xəmsə” müqəddimələri ayrıca tədqiqə ehtiyacı olan, əslində kitab içərisində kitablar deməkdir və həmin müqəddimələrin biz yalnız bir aspektinə diqqət yönəldirik.

“Sirlər xəzinəsi”nin lap əvvəlində Nizami “Fikrin başlanğıcı və sözün sonu Onun Adı ilədir” deyərək ilk poemasını Allahın Adı ilə başlayır və 53 beytlik müqəddimədən sonra yenə Allah haqqında düşüncələrə həsr olunmuş “Tövhid və minacat” (Allahın birliyi haqqında və ona xahiş duası), ardınca ikinci minacat, daha sonra Peyğəmbərin meracı haqqında bölmə və Allah elçisinə “Sitayış” sərlövhəli 5 hissə gəlir (Kolliyyate-Nezami, 1390:

1-12; Nizami, 1981b: 16-42).

Nizamini məcazi mənada hələ orta əsrlərdə söz məftunları şeirin peyğəmbəri də adlandırılıblar, hətta allahı da (Bertels, 1962: 289-290).

Nizami isə kimin kim olduğunu, Xaliqlə özünün nisbətinin necəliyini yüksək təvazö və Yaradana sonsuz sayğı ilə belə nişan verirdi:

(Kolliyyate-Nezami, 1390: 5)

ای شرف نام نظامی به تو
خاجگی اوست غلامی به تو

*Nizaminin adının şərəfli olmasına bais Sənsən,
Onun böyüklüyünün səbəbi Sənə köləlik etməsindədir.* (Nizami, 1981b: 24)

Eyni ilə “Xosrov və Şirin”in də ilk misrasındanca Allaha müraciətlə başlayır və Pərvərdigarı tərənnüm edən “Adı əziz olanın təkliyi haqqında” hissə ilə davam edir (Kolliyyate Nezami, 1390: 79-85; Nizami, 1981c: 25-33), həmin tərz “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində də davam edir, yenə ilk misralardanca “Allahın bütün başlanğıcların ən yaxşısı” olduğu söylənərək Onun məziyyətləri sadalanır və yenə şeirdə ilahi qüdrət sahibi hesab edilən Nizami özünün Allah hüzurunda bir zərrəcə kiçik olduğunu etiraf edir:

(Kolliyyate-Nezami, 1390: 436)

گر بنده نظامی از سر درد
در نظم دعا دلیری کرد
از بحر تو بینم ابر خیزش
گر قطره برون دهد مریزش
گر صد لغت از زبان گشاید
در هر لغتی ترا ستاید
هم در توبه صد هزار تشویر
دارد رقم هزار تقصیر

*Qulun Nizami dərd üzündən
Dua nəzmində cəsarət etdisə,
Onun ilham kuzəsi sənin ümmanından doldurulmuşdur.
Onun dilindən yüz söz açılsa belə,
Hər sözündə səni vəsf edər.
Sənin yanında yüz min dəfə xəcalətliyəm,
Bilirəm ki, yazımda min nöqsan vardır* (Nizami, 1981a: 21-22).

Nizaminin “Həft peykər”i – “Yeddi gözəl”i də istisna deyil, bu məsnəvi də Allaha müraciətlə başlayır, onun üstünlüklərini vəsf edir (Kolliyyate Nezami, 1390: 419-421; Nizami, 1983: 15-18), “Beşliy”i tamamlayan “İskəndərnamə”nin “həm “Şərəfnamə”sinin (Kolliyyate Nezami, 1390: 589-593; Nizami, 1981d: 22-28), həm də ikinci hissəsi olan “İqbalnamə”nin əvvəlində Allahın öygüsü, minacat gəlir (Kolliyyate-Nezami, 1390: 823-824; Nizami, 1981d: 426-429).

“Xəmsə” müqəddimələrinin bu parçalarının, Allahı tərif edən bu hissələrinin dövrün hökmdarlarına, taxt sahiblərinə və zəmanənin ən sadə insanlarına yönələn əsas fəlsəfəsi və dərsi ondan ibarətdir ki, özünü, əməlinizə, imkanlarınızın səviyyəsinə, ömrünüzün uzunluğuna, gücünüzün həddinə baxın və Allahı düşünün, Allahın bu “Xəmsə” müqəddimələrində haqqında bəhs açılan ülviliklərdəki hüdudsuzluğun mahiyyətinə dalın. Görün ki, o ali qüdrət müqabilində nə qədər kiçiksiniz, baxın ki, nə əvvəli, nə sonu olan o Qüdrətin qarşısında iddialı, təkəbbürlü, qəddar olmağın yeri varmı?!

3. Nizami və Dantenin cəmiyyət və insan düşüncəsi quruculuğuna töhfələri

Məsnəvilərində hər şeyin ən gözəl olanına doğru can atmağa səsləyən, həyatın və yaradıcılığın ən müxtəlif sahələrində mükəmməlliyə aparan qəliblər təklif edən, ideal cəmiyyət, ideal hökmdar, ideal insan görməyi arzulayaraq bunların bərqərar olmasından ötrü ülgüləri təqdim edən Nizaminin hər poemasının başlanğıcında idealların ideali olaraq Allahla bağlı düşüncələri hər dəfə yeni çalarlarla əks edilir. Bunu bir tərəfdən ədəbi ənənə və səliqə ilə əlaqələndirmək, məsnəvilərin girişində Yaradana, Peyğəmbərə, əsərin sifarişçisi olan, ya sadəcə həmin dövrdə hakimiyyət sürən şahlara ithaf edilən parçaların gəlməsini də bir qəlib saymaq olardı. Lakin Nizamidə əslində bu parçalar da onun ən ideal olanın, ən yaxşının, ən kamilin modelini qurmaq konsepsiyasının bir başqa təzahürü kimi qavranılmalıdır (Bertels, 1965: 318).

Çünki "Xəmsə"yə daxil məsnəvilərdə həmin hissələri mütaliə etdikcə aydınca sezilir ki, başlanğıcdakı həmin hissələr sadəcə müqəddəs olanlara – İlahiyə və Onun Peyğəmbərinə tərifdən və sayğının ifadəsindən ibarət düşüncələr deyil, bu, həm də (və bəlkə ilk növbədə) əsər boyu şairin təqdim edəcəyi ideal obrazlarla bağlı təməl hazırlığıdır.

Nizami bir şair olmazdan daha dərin savad və əngin biliklər sahibi mütəfəkkir idi. Bir çox elm sahələrinə bələdliyini özü də yazıb (Bertels, 1962: 105-108), əsərlərini araşdırmış alimlər də bu bilginliyi artıq məsnəvidən alınan konkret nümunələr üzərində əsaslı şəkildə isbat etmişlər (The Poetry of Nizami, 2000: 141-144).

Lakin Nizami də, orta əsrlərin bir çox başqa klassikləri də, xüsusən alim şairləri də biliklər qazanmağın vacibliyini, elmin qüdrətini nə qədər öysələr də, son nəticədə bunu da etiraf etmişlər ki, biliyin hüdudu var. Yəni ən azı hansısa zaman sərhədləri içərisində onun fəth edə biləcəyi müəyyən sərhəd var və ağıl, zəka ondan o yanasını qavramaqda acizdir. Ona görə də Mütləq Həqiqət elmdə deyil, ondan daha yüksəkdə olan İlahi mərtəbədədir.

Böyük rus şərqşünası Y. Bertels Nizamini peşəkar alim və şair olmuş Ömər Xəyyamla (1048–1131) müqayisə edərək belə yekunlaşdırırdı: "Dəqiq bilik qurtaran yerdə dinin sahəsi başlanır. Və yalnız din insanı özünü tam itirməkdən xilas edə bilər. Bu qənaətdə Nizami yolun birinci hissəsini Ömər Xəyyam kimi keçir. Amma Xəyyam tam kədərə qapılaraq bundan sonra da yalnız elmə arxalanmaq xəttini tutursa, Nizami özünə dayağı dində tapır və bu onu Xəyyamın müdhiş bədbinliyindən xilas edir" (Bertels, 1962: 110).

Nizami nədən yazıbsa, o haqda ideallaşdıraraq yazıb. Bir gözəli təsvir edəndə də, bir qəhrəmanı təqdim edəndə də, bir hökmdardan, memardan, rəssamdan, musiqiçidən, hətta adi bir kərpickəsəndən söz açanda da onları sadəcə olduqları kimi yox, olmalı olduqları kimi göstərib.

Yəni istəyib ki, "İskəndərnamə"də sözlə şəklini çəkdiyi məkanda – hamının sərbəst, xoşbəxt, firavan, dərd-qəmsiz yaşadığı, zülmün, ədalətsizliyin aradan getmiş olduğu Azadlar Şəhərindəki kimi, elə insanlar da belə kamil, qüsursuz, ideal olsunlar.

Allahın, Peyğəmbərin, yəni onsuz da ideal olanların təsvirini bir az da ideallaşdıraraq qələmə alarkən Nizami həm də sətirlərin altına, sözlərin arasına öyüdlərini yerləşdirmişdi, söz içərisindəki sözlərlə hər kəsi ahəngdarlığa, nizama dəvət edirdi.

Dantenin əsərində müasirlik əlamətləri haqda fikir bölüşən A. İlyuşun elə bizim Nizami ilə bağlı gəldiyimiz nəticəyə oxşar mövqe tutaraq yazır: "Bu hal təcəbbüləndirməkdə davam etməyə bilmir. O dünya – əvvəldən-axıradək uydurulmuş aləm – birdən-birə yaşayış gerçəkliyinə, tam həqiqətə çevrilir.

Məişət, insan xarakterləri, səslər, ehtiraslar, dəhşətlər və əyanolmalar.

Həm də bütün bunlar o vaxtın İtaliyasından, ya orta əsrlər Avropasından daha artıq bir şey idi. Səbəbsiz deyil ki, məhz belə məziyyətlərinə görə "İlahi komediya" müasir oxucuya yaxın və lazımlıdır. İnsana onun özü haqqında olan kitab kimi lazımlı və

yaxındır. Əbədi olan köhnəlmir” (İlyuşkin, 1989: 145).

Hələ 1933-cü ildə “Görkəmli adamların həyatı” silsiləsindən ilk kitablardan biri kimi Dante haqda əsər yazmış A.Civeleqov da “İlahi komediya”nın zahirən din, əsatir dumanı ardından görünürmüş təsiri oyada biləcək hər səhifəsinin daxilində müasir həyatın və insanın var olduğunu təsdiqləyirdi: “Əgər “Komediya” yalnız klassiklərə nəzirə olsaydı, heç vəchlə Dante dövrünün mədəniyyətini tam şəkildə əks etdirən bir əsər kimi qəbul edilməzdi. Əgər bu kitab həmin dövrün mədəniyyətini bunca dolğun nümayiş etdirməyəydi, o, bütün dövrlər üçün müasir səslənməzdi” (Djiveleqov, 1933: 172).

Nizamidə də (Bertels, 1962: 448-450), Dantedə də ilahi olanla insani olan daim yanaşı, göz-gözə, nəfəs-nəfəsədir (Dante, 1967: 14-16).

Heç təsadüfi deyil ki, Dante “İlahi komediya”da məcazi deyil, sırf birbaşa anlamında “göz” sözünü 221 dəfə işlədib (Andruşko, 1989: 99).

Nizami bizə bəlli olan dünyadan da yazırdı, bizim görmədiyimiz, heç kəsin qayıdaraq xəbər gətirmədiyi aləmlərdən də.

Və anladır ki, bizim aqlımız, dərrakəmiz yalnız tanış olduğumuz bu aləmi qavramağa hesablanıb.

Bəlkə də misilsiz insansevər şairin İlahi aləmlərdən o aləmi də insanlaşdıraraq, insanlaşdıraraq dönə-dönə bəhs etməsi o səbəbdənmiş ki, bizə yol xəritəsi ötürürmüş, bir gün hökmən gedib çıxacağımız aləmdə nabeləd qalmamağımız üçün örtülü, pərdəli soraqları çatdırırmış, istiqamətlər verirmiş.

Axırıncı poeması “İskəndərnamə”nin sonluğunda belə misralar da var:

هر آوازه کان شد به گیتی بلند
از اندازه ای بود گیتی پسند
در بین نکته کز گل بود رنگرا
جو ایست پوشیده فر هنگرا

(Kolliyate-Nezami, 1390: 945)

*Dünyada ucalan hər bir səsi
Dünya ölçüsünə müvafiq bəyənmək olar.
Güldən öz rəngini alan bu sözlərdə
Örtülü bir məsələnin cavabı vardır* (Nizami, 1981d: 620).

“İlahi komediya”nın bitəcəyində də yenə insan Tanrısı ilə üz-üzədir və artıq Cənnətə gəlib çatsa da, onunçün təzə olan bu aləmə torpaq üstündəki dünyadan gətirdiyi gözlərlə baxmaq istəyir:

O, insandır, yüksəlib, bura – Cənnət elinə,
Kainatın dibindən o qalxıb dövrə-dövrə
Ruhlar səltənətini seyr edir dönə-dönə.

İstəyir torpaq üstədən gətirdiyi gözlərə
Hökmünlə bəxş edəsən elə qüdrət, iqtidar –
O Ali Səadəti görə bilsin bir kərə (Ağayev, 1973: 466).

Nizaminin də, Dantenin də ölməzliyinin və dahiliyinin bir sirri də bundadır ki, onların gözləri hər zaman müqəddəs göylərdə olduğu kimi, ayaqları torpaq üstündə olub, Allaha məhəbbət bəslədikləri kimi, insanı da bütün qüsurlarını bir qırağa qoyaraq məsumlaşdırmağı, ən ali sevgilərə layiq etməyi bacarıblar.

Nəticə

Nizami Gəncəvinin məsnəviləri yazılarda hələ çap sənəti meydana gəlməmişdi və əsərlərin nüsxələri tək-tək, əllə köçürülərək yayılırdı. Amma artıq Nizaminin sağlığında onun məsnəviləri inanılmaz bir sürətlə ocağkı müsəlman dünyasının dörd bucağına gedib çatmışdı.

Bu gün isə dünyanın əski kitab və əlyazmalar saxlanan mötəbər bir xəzinəsini, kitabxanasını təsəvvür etmək çətindir ki, orada Nizami “Xəmsə”si, ya “Xəmsə” məsnəvilərindən hansılarsa olmasın.

Elə eyni aqibəti Dante və onun “İlahi komediya”sı da yaşayıb.

1472-ci ildə dünyada ilk çap kitabı işıq üzü görüb və həmin ildən 1500-cü ilə qədər olan müddətdə “İlahi komediya”nın 15 fərqli nəşri olub (Skartaççini, 1905: 173).

Gününə görə bu sürəklilik indinin milyon tirajlarına bənzər tutulacaq qədər fantastik nəhəng tirajlar məqamındadır.

Hər iki dahinin kitablarını belə şöhrətli, bunca sevilməli və bu qədər yaşarı edən əsas və həlledici amillərdən biri isə daim hər iki ədəbi incidə əvvəldən-sonadək müqəddəs olanla, ilahi olanla, təxəyyül uçuşlarından doğanla insani olanın, tarixi olanın, gerçək olanın vəhdət təşkil etməsi, həmişə bir-birini tamamlamasıdır.

QAYNAQLAR:

1. *The Poetry of Nizami Ganjavi*. (2000) Knowledge, Love, and Rhetoric. Edited by Kamran Talattof and Jerome W. Clinton. Palgrave? New York.
2. Ağayev, Ə. (1973) Aligyeri Dante və onun “İlahi komediya”sı. *Aligyeri Dante. İlahi komediya*. Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı. Bakı: Azərneşr.
3. Nizami Gəncəvi. (1981a) *Leyli və Məcnun*. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Əlizadəninidir. Bakı: Elm.
4. Nizami Gəncəvi. (1981b) *Sirlər xəzinəsi*. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Əliyevindir. Bakı: Elm
5. Nizami Gəncəvi. (1981c) *Xosrov və Şirin*. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məmmədzadəninidir. Bakı: Elm
6. Nizami Gəncəvi. (1981d) *İskəndərnamə. Şərəfnamə*. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Əliyevindir. *İqbalnamə*. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur. *İzahlar fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadənin və Vaqif Aslanovundur*. Bakı: Elm.
7. Nizami Gəncəvi. (1983) *Yeddi gözəl*. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Əliyevindir. Bakı: Elm.
8. Алиев, Г.Ю. (1985) *Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока*. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
9. Андрушко, В.А. (1989) Феноменология зрения и света в поэзии Данте. *Дантовские чтения. 1987*. Под общей редакцией Игоря Белзы. Москва: Наука.
10. Бельза, И. (1989) Дантовская концепция «Мастера и Маргариты». *Дантовские чтения. 1987*. Под общей редакцией Игоря Белзы. Москва: Наука.
11. Бертельс, Е.Э. (1960) *Избранные труды. История персидско-таджикской литературы*. Москва: Издательство восточной литературы.
12. Бертельс, Е.Э. (1962) *Избранные труды. Низами и Фузули*. Москва: Издательство восточной литературы.
13. Бертельс, Е.Э. (1965) *Избранные труды. Наваи и Джамии*. Москва: Издательство восточной литературы.
14. Данте, Аллигиери. (1899) *Божественная комедия. Адъ*. Перевод с итальянского размером подлинника (терцинами). С 24 рисунками Густава Доре, портретом Данта, 587-ю объяснительными примечаниями и приложением статей о Данте проф.

- О.И.Буслаева, Карлейля, Эдгара Кине, Ламене, Шлегеля и др. Москва: Книжная торговля Голованова.
15. Данте, Алигьери. (1967) *Новая жизнь. Божественная комедия*. Перевод с итальянского. Предисловие В.Кржевский. Москва: Художественная литература.
 16. Данченко, В.Т. (1973) Данте в русской литературе. *Данте Алигьери. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке (1762–1072)*. Москва: Книга.
 17. Живелегов, А. (1933) Данте Алигири. *Жизнь замечательных людей*. Журнално-газетное объединение. Москва.
 18. Живелегов, А. (1967) Данте. *Данте Алигьери. Новая жизнь. Божественная комедия*. Перевод с итальянского. Москва: Художественная литература.
 19. Доброклонский, М.В. (1939) О рисунках Ботичелли. *Данте Алигьери. Божественная комедия*. Перевод М. Лозинского. Ленинград: Художественная литература.
 20. Серков, С.Р. (1989) Строфой великого флорентийца. Русская терцина. *Дантовские чтения. 1987*. Под общей редакцией Игоря Белзы. Москва: Наука.
 21. Илюшин, А.А. (1989) Из Ада в Рай. *Дантовские чтения. 1987*. Под общей редакцией Игоря Белзы. Москва: Наука
 22. Петров, Д.К. (1905) Дидактика у Данте. *Й.Скартаццини. Данте*. Спб. Перевод О.А.Введенской. Под редакцией и со вступительной статьей проф. Спб. Высших Женских Курсов Д.К.Петрова. С.-Петербург
 23. Скартаццини, J. (1905) *Данте*. Перевод О.А.Введенской. Под редакцией и со вступительной статьей проф. Спб. Высших Женских Курсов Д.К.Петрова. С.-Петербург.
 24. کلیات حکیم نظامی گنجوی. (۱۳۹۰) از روی نسخه تصحیح شده استاد وحید دستگردی. تهران: انتشارات بهزاد.

Rafael HUSEYNOV

Real life and human being behind the divine and historical layer in "Khamsa" by Nizami Ganjavi and "Divine Comedy" by Dante Alighieri

Summary

No matter how abstract and timeless it might seem, in fact, each literary work reflects an absolute historical period as well as the atmosphere of the age in which it was written. Sometimes it can be so hidden and deep that it is not immediately noticeable. However, if we delve into many details, from language and style to certain historical features in the literary work, as well as into the essence of many points that the pen-owner does not deliberately disclose but hides behind their encrypted lines, one can see the real story in these literary passages. It is namely this merit that grants eternity and unchanging modernity to the classical literary pearls. It is not without reason that a number of commentators, followed by researchers from various countries characterized "Khamsa" which wrote about events and personalities from the distant past as if describing ancient history, as a mirror of Nizami's time, similarly scientists entitled the "Divine Comedy" the "Encyclopedia of Medieval Europe". Along with a number of other features, this advantage of literary creativity allowed Nizami to become one of the leading figures of the Muslim East, and Dante – the one of European Renaissance.

Attachment to the palace inevitably means political dependence. Nizami was never associated with the palace, and he could freely express his political position, even when he wrote masnavi at the behest of the ruler and when he praised the king at the beginning of the work. Although the words of Nizami in the verses dedicated to God and the Prophet in the preamble of "Khamsa" were addressed to the heaven from the upper layer, they were addressed to the Earth with the deep layer of verses. The thoughts of the philosopher-poet towards building a society in which order, harmony, truth and equality rule do not end with the analysis and criticism of modern rulers through direct indication of their names. When Nizami wrote about the Sassanid

rulers who had lived several centuries prior to him and called for justice and good governance, he did not mean the dead rulers of the past, but the alive rulers who sat on the throne at that time.

We observe the same mode of thinking and approach in Dante. In Hell, political memories prevail, while in Araf, politics and philosophy merge. While the authorities' harsh stance and persecution of Dante was presented as religious bigotry, it was actually revenge, the outcome of the poet's clear political goals and the fact that those in power who read his writings comprehended everything as it was. Those who compare Dante's work with a magnificent Gothic church acknowledged that the entire historical fragment was reflected in every part of the Divine Comedy, just as the general picture was visible in every detail of this architectural monument.

Рафаэль ГУСЕЙНОВ

Реалии и человеческая личность за пластом божественности и истории в «Хамсе» Низами Гянджеви и «Божественной комедии» Данте Алигьери

Резюме

Каким бы абстрактным и вневременным бы оно не казалось, в каждом произведении присутствует исторический период и эпоха, в которой оно было создано. Порой внешне это может выглядеть, неприметным и в меру сокрытым. Однако, начиная вникать в языковые и стилистические особенности произведения, в его историчность, а также в информацию, намеренно написанную автором между строк, представляется возможным увидеть истинный исторический период, когда были созданы художественные произведения. Именно такие качества и даруют вечную жизнь и вечную молодость жемчужинам классической поэзии. Неслучайно то, что целый ряд тезкиристов а следом за ними и исследователи различных периодов из разных стран оценивали «Хамсе», изображавшую древнюю историю и описывающую события и личности далекого прошлого как зеркало той эпохи, так же как «Божественная комедия» Данте Алигьери расценивалась учеными как «Энциклопедия средневековой Европы». Наряду с иными творческими особенностями это преимущество способствовало тому, что Низами занял одно из ведущих мест в истории мусульманского Востока, а Данте в истории Европейского Ренессанса.

Привязанность к дворцовой жизни неминуемо ведет к политической зависимости. Низами никогда не был привязан к дворцам, он был независим и мог выражать свои политические воззрения даже тогда, когда по заказу какого-либо правителя создавал месневи и воспевал его в начале произведения. Хотя своими посвящениями богу и пророку, в предисловии к «Хамсе» Низами целился в небо, глубинный смысл его строк был адресован на землю. Размышления поэта и философа о построении гармоничного общества, где царит справедливость, не ограничились перечислением имен аналитикой и критикой правителей его современников. Создавая произведения, посвященные Сасанидским владыкам, которые жили за несколько веков до Низами, призывая их к созданию справедливого общества, он обращался не к давно отошедшим в мир иной а к живым властителям - современникам поэта. Похожий подход и образ мышления наблюдается и у Данте. В созданном им «Аду» преобладает политическая борьба. В «Чистилице» воссоединяются политика и философия. Жесткая политика государства по отношению к Данте, гонения под покровом религиозного фанатизма, на самом деле были актом мести, результатом правильности поставленных поэтом целей и тем, что верхушка, читавшая его произведения, понимала истинный смысл написанного им.

Истинно высказывание, где произведение Данте сравнивается с величественной готической церковью, где в каждой детали архитектурного памятника можно разглядеть общую панораму также и каждый отрывок «Божественной комедии» отражает целый отрезок истории.